

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा काल्पनिक पहिचान

डा. दुर्गाबहादुर घर्ती
सहप्राध्यापक, नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर काठमाडौं
इमेल : durgagharti@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययनको विषयक्षेत्र विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा हो र त्यसको अध्ययन गर्ने पक्ष काल्पनिक पहिचान हो । कोइरालाका जम्मा छबिसओटा नेपाली कथा प्रकाशित रहेका छन् । ती कथा विभिन्न ठाउँमा सङ्गृहीत छन् । ती कथा फ्रायडीय मनोविश्लेषणमा आधारित छन् । फ्रायड, एडलर र युङ्ग मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तका बृहत्त्रयी हुन् । मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको संशोधन, परिष्कार र परिमार्जन हुँदै आएको छ । त्यसमा ज्याक लकाँको मनोविश्लेषण महत्त्वपूर्ण छ । लकाँले फ्रायडीय सिद्धान्तलाई नौलो ढङ्गमा व्याख्याविश्लेषण गरेका छन् । लकानीय मनोविश्लेषणमा काल्पनिक अवस्था, प्रतीकात्मक अवस्था र यथार्थ गरी तीनओटा आधारभूत सैद्धान्तिक पक्ष छन् । उनले काल्पनिक अवस्थाको व्याख्या प्रारम्भिक लेखनदेखि नै आरम्भ भएको हुन् । शिशुको छ महिनादेखि अठार महिनासम्मको समयावधिलाई उनले काल्पनिक अवस्था भनेका छन् । उनले त्यसलाई दर्पणावस्था पनि भनेका छन् । यो भाषाको ज्ञान हुनुअघिको अवस्था हो । यस अवस्थामा अहम्को निर्माण हुन्छ । त्यही सिद्धान्तका आधारमा यस अध्ययनमा कोइरालाका कथाको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयकार्यबाट गरिएको छ । कोइरालाका कथा प्राथमिक सामग्री हुन् भने ती कथासँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक एवं प्रायोगिक पूर्वकार्य द्वितीयक सामग्री हुन् । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गुणात्मक पद्धतिमा आधारित रही विषयवस्तु विश्लेषण विधिमा गरिएको छ । अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा ज्याँक लकाँको काल्पनिक पहिचानको सिद्धान्तका आधारमा गरिएको छ । लकाँनीय मनोविश्लेषण कथा विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार रहेको यस अध्ययनमा मुख्य अवधारणाको सूचक अहम्को पहिचान, अन्यको पहिचान र काल्पनिक अर्थबोध सूचकका रूपमा रहेका छन् । काल्पनिक पहिचानका दृष्टिले कोइरालाका कथा उत्कृष्ट छन् भन्ने यस अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : अहम्, दर्पणावस्था, पाठात्मक, प्रतीकात्मक, यथार्थ

परिचय

आधुनिक नेपाली कथापरम्परामा मनोवैज्ञानिक धाराको आरम्भ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाबाट भएको देखिन्छ । शारदा (१९९२) पत्रिकामा प्रकाशित कोइरालाको 'चन्द्रवदन' पहिलो नेपाली मनोवैज्ञानिक कथा हो । त्यसपछि सूर्यविक्रम ज्ञवालीको सम्पादनमा प्रकाशित कथाकुसुम (१९९५) मा उनका 'बिहा,' 'शत्रु' र 'सिपाही' कथा प्रकाशित भएका छन् । पुस्तकाकार रूपमा उनका दोषी चशमा (२००६) र श्वेतभैरवी (२०३९) कथासङ्ग्रह छन् र उनका सबै कथा समेटेर हरिप्रसाद शर्माको सम्पादनमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा

(२०५०) नामक पुस्तक प्रकाशित भएको छ । कोइरालाका कथा मनोविज्ञानका विभिन्न सम्प्रदायमध्ये सिग्मन्ड फ्रायडद्वारा स्थापित मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तबाट प्रेरित-प्रभावित छन् र अल्फ्रेड एडलर तथा कार्ल गुस्ताभ युङ्गको प्रभाव पनि उनका कथामा पाइन्छ । फ्रायडका सिद्धान्तलाई परिमार्जन र संशोधन गर्ने काम हुँदै आएको छ । त्यसमा ज्याक लकाँको नाम चर्चित रहेको छ । उनले विभिन्न दर्शन, भाषाविज्ञान, संरचनावाद र उत्तरसंरचनावादसमेतका आधारमा फ्रायडीय सिद्धान्तको विपठन र पुनर्व्याख्या गरेका छन् । उनका सिद्धान्तमा काल्पनिक अवस्था, प्रतीकात्मक अवस्था र यथार्थ गरी मानसिक विकासका तीनओटा तह मुख्य आधारका रूपमा रहेका छन् । ती पृथक् किसिमका अवधारणा भए पनि तिनका बिच परस्पर सम्बन्ध पनि रहेको पाइन्छ । काल्पनिक अवस्था मानसिक विकासको पहिलो चरण हो । यो शिशुले भाषाको ज्ञान प्राप्त गर्नुअघिको अवस्था हो । काल्पनिक पहिचान काल्पनिक अवस्थसँग सम्बन्धित छ । त्यस आधारमा साहित्यको अध्ययन गर्न सकिन्छ र यस लेखमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनसँग सम्बद्ध केही पूर्वकार्यहरू पनि भएको पाइन्छ । वासुदेव त्रिपाठी (२०३०/२०६५) को *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा* (भाग २) मा ‘मनोविज्ञानपरक समालोचना’ शीर्षकमा, इन्द्रविलास अधिकारी (२०६१) को *पश्चिमी साहित्यसिद्धान्तमा ‘मनोवैज्ञानिक समालोचना’* शीर्षकको लेखमा, कृष्णहरि बराल (२०६८/२०७२) को मनोविश्लेषण र साहित्यमा, सञ्जीव उप्रेती (२०६८० को *सिद्धान्तका कुरामा ‘लकाँ, मानव अमलेट र ऐना प्रकरण’* शीर्षकमा, कृष्ण गौतम (२०७१) को *उत्तरसिद्धान्त: अद्यतन चिन्तनका महान् पश्चिमी प्रणेतामा ‘लकाँ : मनोविश्लेषणको भाषावैज्ञानिक रूपान्तरण’* शीर्षकको लेखमा लकाँको काल्पनिक अवस्थासम्बन्धी मान्यताको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । कृष्णहरि बरालले अत्यन्त सङ्क्षिप्त रूपमा लकाँको काल्पनिक अवस्थासम्बन्धी मान्यताका आधारमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाको अध्ययन गरेका छन् । यी पूर्वकार्यमा लकाँकाको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको परिचय पाइने भए पनि काल्पनिक पहिचानका आधारमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाको अध्ययन खासै भएको पाइँदैन । त्यही अध्ययन अन्तरालका कारण कोइरालाका कथामा काल्पनिक पहिचान केकसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने प्राज्ञिक समस्यामा आधारित भई त्यसको व्याख्याविश्लेषण गरी नतिजामा पुग्ने उद्देश्यले प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन कोइरालाका कथामा प्रस्तुत काल्पनिक पहिचानको अध्ययनमा सीमित छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा रचित कथा यस अध्ययनको प्राथमिक सामग्री हुन् । लकाँको काल्पनिक पहिचानसम्बन्धी सिद्धान्त र कोइरालाका कथासँग सम्बन्धित पूर्वअध्ययन द्वितीयक सामग्री हुन् । ती सबै सामग्रीको सङ्कलन टिपोट विधिद्वारा गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गुणात्मक पद्धतिअन्तर्गत विषयवस्तु विश्लेषण विधि अवलम्बन गरिएको छ । सामग्रीविश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा ज्याक लकाँको काल्पनिक अवस्थाको सिद्धान्तमा आधारित छ । सैद्धान्तिक ढाँचा र विश्लेष्य सामग्रीका आधारमा अवधारणात्मक ढाँचाको निर्माण गरिएको छ । काल्पनिक पहिचान यस अध्ययनको मुख्य अवधारणा हो र स्वको पहिचान, बाह्य जगत्सँग व्यक्तिको सम्बन्ध र अर्थनिर्धारण त्यस अवधारणाका सूचक हुन् । त्यही अवधारणात्मक ढाँचाका आधारमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाको व्याख्याविश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

ज्याक लकाँको मनोविश्लेषणमा काल्पनिक अवस्था, प्रतीकात्मक अवस्था र यथार्थ गरी तीनओटा आधारभूत कुरा छन् । काल्पनिक अवस्थाको व्याख्या लकाँको मनोविश्लेषणसम्बन्धी प्रारम्भिक लेखनदेखि नै आरम्भ भएको देखिन्छ । उनले काल्पनिक अवस्थालाई दर्पणावस्था पनि भनेका छन् । उनको पहिलो लेख सन् १९३६ मा चौधौँ इन्टरनेसनल साइकोएनालेटिकल कङ्ग्रेसमा फ्रान्सेली भाषामा प्रस्तुत गरेको पत्रको अङ्ग्रेजी अनुवाद सन् १९३७ मा 'द लुकिङ्ग-ग्लास फेज' शीर्षकमा प्रकाशित भएको छ । त्यसको पर्याप्त संशोधनका साथ उनले सन् १९४९ मा 'द मिरर स्टेज एज फर्मेटिभ अफ द फङ्क्सन अफ द आई एज रिभिल्ड इन साइकोएनालेटिक एक्सपेरिमेन्स' शीर्षकमा सोह्रौँ कङ्ग्रेसमा प्रस्तुत गरेको र त्यसै वर्ष त्यसको प्रकाशन पनि भएको हो । यो लेख रेने डेकार्टको दर्शनबाट प्रभावित छ । मान्छेको अस्तित्व उसको सोच्ने क्रियाबाट देखिन्छ भन्ने डेकार्टको मान्यता छ ।

लकाँले शिशुको छ महिनादेखि अठार महिनासम्मको समयावधिलाई काल्पनिक अवस्था भनेका छन् । यो भाषाको ज्ञान हुनुअघिको अवस्था हो । यस अवस्थामा अहम्को निर्माण हुन्छ । त्यसअघि शिशुलाई कुनै कुराको ज्ञान हुँदैन । त्यस अवस्थालाई लकाँले ल-होमलेट भनेका छन् । दर्पणावस्थामा शिशुले दर्पणबाट परावर्तित आफ्नो शरीर र वास्तविकता अथवा आन्तरिक जगत् र बाह्य वातावरणलाई चिन्दछ (लकाँ, सन् २००६, पृ. ७८) । आमाको शरीर नै शिशुका लागि दर्पण हो । शिशुले आफूलाई ऐनामा प्रक्षेपण गर्दछ र ऐनाबाट परावर्तित शरीरको खण्डित बिम्बलाई आफ्नो समग्रता ठान्दछ । दर्पणमा प्रतिबिम्बित आफ्नो शरीरको बिम्ब भ्रान्तिपूर्ण वा स्वप्नवत् प्रकारको हुन्छ (लकाँ, सन् १९७७a, पृ. १-२) । त्यसैले त्यस अवस्थालाई काल्पनिक भनिएको हो । शिशुले ऐनामा देखिएको प्रतिबिम्बलाई 'त्यो मै हुँ' भन्दै रमाउँछ र अर्कातर्फ त्यस प्रतिबिम्ब र आफ्नो शरीरबिचको बेमेलको भान भएर पृथक्ताको अनुभूति पनि गर्दछ (उप्रेती, २०६८, पृ. ५३) । पछि शिशुले आफू र अन्यबिचको भिन्नता जान्दछ । त्यो अन्य आफ्नै प्रतिबिम्बित छवि हो । लकाँका मान्यताअनुसार अहम् कल्पना हो, आख्यान हो, आफैलाई पूर्णानुभूति गर्नु भ्रम हो (गौतम, २०७१, पृ. १५३) । शिशुले पहिचान गरेको आफू र अन्य यथार्थ हुँदैन ।

दर्पणावस्थामा देखिने बिम्ब आभासी प्रकारको हुन्छ । यो प्राथमिक पहिचान हो र यसमा पहिचान भ्रमपूर्ण हुन्छ । दर्पणमा दृष्टि दिँदा वस्तु त्यसभन्दा पर देखिन्छ । त्यसमा केही बिम्ब र वास्तविकता संयोगले उस्तै देखिए पनि वास्तविक वस्तु दर्पणबाट गइसकेको हुन्छ (लकाँ, सन् १९७५, पृ. १४०-१४१) । वास्तविक आफू र दर्पणमा प्रतिबिम्बित अहम् भिन्न हुन् । आफ्नो प्रतिबिम्बित छविप्रतिको रुचि आत्मरतिको मनोभाव हो । समान लिङ्गका आमाबाबुका बिम्बको आत्मीकरणद्वारा शिशुमा द्वितीयक पहिचान हुन्छ (लकाँ, सन् २००६, पृ. ९५) । आफूले देख्ने आफ्नै भौतिक स्वरूपको त्यो बिम्ब स्वयम्भन्दा बाहिर हुन्छ । व्यक्तिको पहिलो जम्काभेट अन्यसँग हुन्छ । त्यो अन्य प्रतिबिम्बित अहम् पनि हो र आफूभन्दा बाहिरको जगत् पनि हो । व्यक्तिको जगत्सँगको सम्बन्ध दर्पण सम्बन्ध हो, यो आफूभन्दा अन्यसँगको सम्बन्ध हो (लकाँ, सन् १९९३, पृ. ८७) । पछि गएर व्यक्तिले आफू र अन्यबिचको सम्बन्ध विकसित गर्दछ । काल्पनिक अन्यमा एकका लागि अर्को अन्य हुन्छ (लकाँ, सन् २००६, पृ. ३५५-३५७) । यसप्रकारको पहिचान स्थानिक हुन्छ ।

काल्पनिक अवस्थापछि शिशुमा प्रतीकात्मक अवस्थाको आरम्भ हुन्छ । लकाँले भाषिक प्रतीकसंरचना र अचेतन अर्थगत सम्बन्धको पुनराविष्कार गर्दै फ्रायडीय सिद्धान्तलाई नवीन ढङ्गमा प्रस्तुत गरेका छन् (त्रिपाठी, २०६५, पृ. १७८) । प्रतीकात्मक अवस्था शिशु भाषामा प्रवेश गरेको अवस्था हो । प्रतीकात्मक अवस्था भाषासँग सम्बन्धित हुन्छ । प्रतीकात्मक कार्य भनेको कथनको कार्य हो र त्यो भाषाका माध्यमबाट हुन्छ । कुनै कुरा वा

घटनाको सङ्केत गर्नु भाषाको कार्य हो । सङ्केतका सङ्केतक र सङ्केतित गरी दुई पक्ष हुन्छन् । सङ्केतक वाक्यप्रतीक र सङ्केतित त्यसको अर्थ हो । सङ्केतक ध्वनिहरूको एकाइ हो, त्यो प्रतीक हो तर अनुपस्थिति हो (लकाँ, सन् २००६, पृ. १७) । त्यसले वस्तुलाई सङ्केत गरे पनि त्यहाँ वस्तुको उपस्थिति हुँदैन । त्यसैले वाक्यले आफूसँग आफ्नो अर्थ बोकेको हुँदैन । सङ्केतकले बुझाउने अर्थ विचारसँग सम्बद्ध गरेका आधारमा मात्र हुन्छ, अर्थले अर्कै अर्थ बुझाएको हुन्छ । अर्थले तात्त्विक रूपमा केही बुझाएको हुँदैन (लकाँ, सन् १९९३, पृ. ३३) । सङ्केतक अनुपस्थितको उपस्थिति हो र सङ्केतित सङ्केतकबाट बुझिने धारणा हो । सङ्केतकद्वारा उत्पादित अर्थ अन्यका रूपमा देखापर्दछ (लकाँ, सन् १९७७b, पृ. २११) । यथार्थले काल्पनिकलाई र काल्पनिकले यथार्थलाई सम्मिलित गर्दछ । यथार्थको नियममा प्रतीकात्मक र काल्पनिकको योग हुन्छ (लकाँ, सन् १९७५, पृ. ७४) । यथार्थमा कहिल्यै पुग्न सकिँदैन, तर काल्पनिक र प्रतीकात्मक आधारमा त्यसको बोध गर्न सकिन्छ । भाषाका पक्षबाट प्रतीकात्मक अवस्थाको जग सङ्केतक हो र सङ्केतित तथा सङ्केतन काल्पनिक अवस्थाको अंश हो (इभान्स, सन् १९९६, पृ. ८४) । सङ्केतले बुझाउन खोजेको कुराको अर्थबोध अनुमान वा कल्पनाद्वारा मात्र सम्भव हुन्छ, किनकि सङ्केतक कुनै कुराको प्रतिनिधिका रूपमा मात्र हुन्छ । त्यसैले भाषा कहिल्यै यथार्थ हुँदैन, अर्थात् त्यसको सङ्केतितता स्थिर अर्थमा हुँदैन (अधिकारी, २०६१, पृ. ४६) । सङ्केतित अर्थको अर्थ हुन्छ, किनभने सङ्केतकको सङ्केतक हुन्छ । ढुङ्गो, फूल आदि कुनै वस्तुका सङ्केतक हुन् । तिनलाई कुन अर्थमा बुझिन्छ भन्ने कुरा सन्दर्भमा भर पर्छ ।

परिणाम र विमर्श

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको कथायात्रा हिन्दी भाषाका कथालेखनबाट भएको देखिन्छ । नेपाली भाषामा लेखिएको उनको पहिलो कथा भने 'चन्द्रवदन' हो र त्यो शारदा (१९९२) मा प्रकाशित भएको हो । त्यसपछि कथाकुसुम (१९९५) मा 'बिहा,' 'शत्रु' र 'सिपाही' कथा सङ्गृहीत छन् । कथासङ्ग्रहका रूपमा उनका दोषी चश्मा (२००६) र श्वेतभैरवी (२०३९) प्रकाशित छन् । उनका सबै कथाहरूको सँगालोका रूपमा हरिप्रसाद शर्माको सम्पादनमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा (२०५०) प्रकाशित छ । त्यसमा नेपाली भाषामा लेखिएका जम्मा छबिसओटा कथा सङ्गृहीत छन् । कोइरालाका कथा मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तमा आधारित छन् । तिनको अध्ययन मनोविश्लेषणका जुनसुकै मान्यताका आधारमा पनि गर्न सकिन्छ । यहाँ लकाँको काल्पनिक पहिचानको मान्यताका आधारमा उनका कथाको अध्ययन गरिएको छ । त्यस आधारमा अध्ययन गर्दा कोइरालाका कथामा अहम्को पहिचान, अन्यको पहिचान र सङ्केतकको अर्थबोध पाइन्छ ।

अहम्को पहिचान

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा व्यक्तिको काल्पनिक आत्मपहिचानको स्वरूप देखापर्दछ । यो अन्यका सापेक्षतामा आफूलाई चिन्ने प्रक्रिया हो । कोइरालाका कथामा कतिपय पात्र भ्रममा र आत्मरतिमा रमाउने प्रकारका देखिन्छन् (बराल, २०७२, पृ. १३२) । यस आधारमा 'चन्द्रवदन,' 'शत्रु,' 'दोषी चश्मा,' 'स्कूल मास्टर,' 'बौलाहा,' 'रिक्सा तान्ने,' 'राइटर बाजे' र 'एक रात' कथा उल्लेखनीय छन् ।

'चन्द्रवदन' कथामा पल्लो घरको बारदलीमा देखापर्ने जुल्फीवालाको दर्पणमा चन्द्रवदनले आफ्नो पहिचान गर्दछे । त्यस व्यक्तिले सधैं आफूलाई हेरिरहने घटनाले चन्द्रवदनले छोरीले लुगा मैलो बनाएको, कोठामा

माकुराले जालो लगाएको, दुलहा जेलमा रहेको, आफूले राम्रो लुगा नलगाएको थाहा पाउँछे । त्यसै सन्दर्भमा आफ्नो पतिले आफूलाई प्रेम गरेको थाहा नभएको र अरूका पतिले आफ्नी पत्नीलाई प्रेम गर्नेनगर्ने कुरा पनि कल्पनामा आउँछ । यो त्यस जुल्फीवालाको दर्पणमा देखिएको उसको आफ्नो प्रतिबिम्ब हो ।

‘शत्रु’ कथा भ्रमपूर्ण आत्मपहिचानका दृष्टिले उल्लेखनीय छ । पैतालिस वर्षको कृष्ण राय गाउँको भद्रभलादमी हो । शान्त, सहयोगी, निष्पक्ष न्यायकर्ता कृष्ण रायलाई गाउँमा सबैले इज्जत गर्छन् । एक रात सुत्ने बेला उनी आफ्ना बारेमा सोच्छन् :

उनका मनमा धेरै धेरै प्रकारको विचार आउन थाल्यो । तिनको जीवन कसैले असफल भन्न सक्तैन । सानोतिनो पुँजी पनि कमाइहालेका थिए, रुपैयाँ जम्मा गर्दा अरूहरूले गरे जस्तो रैतीहरूलाई पीर पारेनन् । तिनको कोही वैरी थिएनन्, यही तिनको सन्तोषको ठुलो कारण थियो । ४५ वर्षको यत्रो लामो जीवनमा यिनले कसैलाई आफ्नो शत्रु बनाएनन् । (पृ. १२९)

आफ्नो कोही पनि शत्रु छैनन् भनेर सुखानुभूति गर्नु तिनको काल्पनिकता हो । त्यस्तो काल्पनिक सुखमा रमाइरहेका बेला उनीमाथि कसैले लट्टी प्रहार गर्छ । सुरुमा विश्वास नलागे पनि भित्तामा लागेर भाँच्चिएको लट्टीको टुकुराले आफूमाथि प्रहार भएको कुरामा विश्वास गर्न बाध्य पार्दछ । आफूमाथि प्रहार गर्ने व्यक्तिको अनुमान गर्दै जाँदा यो घरमा काम गर्ने नोकर रामेको हुनुपर्छ भन्ने उनलाई लाग्छ । काम बिगार्दा उनी नोकरमाथि रिसाएका थिए । हिसाब गोलमाल गरी मालिकलाई ठग्न खोज्दा कृष्ण रायले थाहा पाएर लज्जित पारेकाले त्यस्तो प्रहार गर्ने काम बलभद्रले गरेको हुनुपर्छ । नोकरी खोज्न आउने युवकलाई नोकरी नदिएर कृष्ण रायले उपदेश दिन थालेको र कुरा चल्दै जाँदा अप्रिय शब्द प्रयोग गरेकाले प्रहार गर्ने काम त्यही युवकले गरेको हुनुपर्छ । झगडामा मध्यस्थ हुँदा चित्त नबुझेको व्यक्ति, पहिले झगडा भएको व्यक्ति, नोकरीबाट निकालेका नोकरहरू, ईर्ष्यालु दाजुभाइ, सम्पत्तिका लोभमा आफ्नै पोष्यपुत्र आदि जो पनि उनका शत्रु हुन सक्छन् र त्यसरी प्रहार गर्न सक्छन् भन्ने धारणामा उनी पुग्छन् । कोही पनि आफ्ना शत्रु छैनन् र आफ्ना सबै शत्रु छन् भन्ने कृष्ण रायका दुवै धारणा यथार्थ होइनन्, काल्पनिक हुन् । ती भ्रमपूर्ण छन् ।

‘दोषी चश्मा’ कथामा केशवराजले आफूलाई दोषी ठहर गरी छटपटाएको छ । चश्माका कारण राम्ररी ठम्याउन नसकेर जर्साबलाई स्वस्ति गर्न भुलियो र जर्साब रिसाए भन्ने चिन्ताले उसलाई सताउँछ । घर पुगेर पनि उसलाई हरेक कुरासँग रिस उठ्छ, खान मन लाग्दैन, रातिमा निद्रा पर्दैन । जर्साबलाई सबै कुरा बेलिबिस्तार लगाएपछि जर्साबले “बुझ्ने, बुझ्ने, म त्यति पनि बुझ्दैनँ र ? तिमी ता बडो अनौठाका मानिस रहेछौ ! यस्तो जाबो कुरामा...” (पृ. १७०) भनेपछि केशवराज निर्धक्क हुन्छ ।

‘महाराजको सवारी’ कथामा चौकीदार, जमिन्दार शेरबहादुर श्रेष्ठ, बडाहाकिम शासकका रूपमा देखापर्दछन् । उनीहरूका क्रियाकलाप आफूभन्दा तलकालाई काममा लदाउने र माथिकालाई रिझाउने खालको छ । बाटो बनाउने धने, गने, रामे आदिले मोटरभित्रको राजालाई देख्न नपाए पनि उत्तरतिरबाट आएको साथीले मिलिक्क देख्दा राजा गने जस्तो लाग्छ भन्छ र गनेले आफूलाई त्यही रूपमा ठान्दछ । “गने केही बोलेन । तर उसको हृदय घमण्डले फुलिरहेको थियो” (पृ. १८२) भनिएको छ । ऊ साथीहरूले राजा जस्तोगरी हिँड्न भनेपछि नयाँ बनेको सडकमा मिलिक्क हुने प्रयत्नमा अधिअधि तीव्र गतिमा हिँड्न थाल्दछ ।

‘बौलाहा’ कथामा ‘म’ पात्र कैदीहरूको चित्तशुद्धिका निमित्त झ्यालखानामा गई गीता, पुराण, मनुस्मृति तथा अन्य धर्मग्रन्थको व्याख्या गर्दछ । उसले गीताको व्याख्या गर्दैरहेको बेला कैदी बौलाहाले त्यसलाई झुटो कुरा भनेर प्रतिवाद गर्छ । केही दिनपछि त्यो बौलाहा सुधिएर पण्डितको उपदेश सुन्न इच्छुक रहेको बताउँछ । वास्तवमा त्यो व्यक्ति आफ्नी पत्नीको उपचार गर्ने पैसा नभएर चोरी गर्न गएको र त्यसै अपराधमा थुनिएको हुन्छ । पत्नीको उपचार गर्न नपाएपछि ऊ बौलाउँछ र पत्नीको मृत्यु भएपछि ऊ तनावरहित भएर स्वस्थ बन्छ । तर त्यस अवस्थालाई कारागारको सुपरिटेन्डेन्डले पण्डितसँग भन्छ— “पण्डितजी, तपाईंको उपदेशको त्यस्तो प्रभाव परेछ । त्यसको चाल एक्कासि सप्यो” (पृ. २२७) । पण्डित बौलाहाको त्यस्तो मनस्थिति पनि सुधार गर्न सक्ने भनेर आफैप्रति विश्वस्त हुन्छ ।

‘रिक्सा तान्ने’ कथामा धनवीरले धनमायाको इच्छालाई आत्मीकरण गर्दछ । उसले बाहुनको श्राद्धमा मागेर ल्याएको फुरौला जुठो भनेर धनमायाले खान नमानेपछि धनवीर माग्न छोडेर रिक्सा तान्ने काममा लाग्छ । त्यसबाट आएको ज्याल धनमायालाई सुम्पेपछि त्यसै रात धनवीरको मृत्यु हुन्छ ।

‘राइटर बाजे’ कथामा राइटरकी पत्नीले स्वको पहिचान गर्ने प्रयत्न गरेकी छ । कथाको आरम्भ उसको “मानव समाजबाट यति टाढा पृथ्वीको एउटा कुनामा बसेर म आफ्नो शरीरलाई यसो निहारुँ” (पृ. २६५) भन्ने भनाइबाट भएको छ । उसले राइटर बाजेको प्रेम र कुष्ठरोगले गलेको आफ्नो शरीर एकसाथ सम्झिनपुग्दछे । ऊ आफूले पाप गरेको कि पुण्य गरेको भन्ने विषयमा सोच थाल्दछे । पतिलाई रोगबाट बचाउनका लागि वेश्यावृत्तिसमेत गर्नु पाप हो कि पुण्य हो भन्ने प्रश्न उसका विचारमा उत्पन्न भएका छन् । उसले भन्छे— “उनको मृत्युमा मलाई सन्तोषको एउटा मात्र सहारा रह्यो । उनलाई बचाउन मैले कुनै कुरा गर्न पनि बाँकी राखिनँ— वेश्यासम्म पनि भएँ” (पृ. २७४) । आफूले राइटर बाजेलाई बचाउन त्यत्रो त्याग गरेको भए पनि अन्त्यमा कुष्ठरोगले समातेपछि उसले जीवनमा गरेको पापको परिणाम हो कि भन्ने संशय प्रकट गर्दछे ।

‘एक रात’ कथाको किशोर पात्रले आफूलाई निरङ्कुश शासकका दर्पणमा सच्चा क्रान्तिकारीका रूपमा चिनेको छ । त्यही भएर उसले माफी माग्नु मान्दैन, बरु मृत्युवरण गर्न स्वीकार गर्दछ । उसले त्यसलाई आफ्नो कर्तव्य ठानेको छ । किशोरलाई फाँसी दिन लैजाँदै गरेको समयमा कथामा भनिएको छ— “कमिस्नरको मसिनो बोली पो सुनियो— भनेको मानेनौ माफी माग भनेको... । के गर्नु आफ्नो ड्युटी गर्नेपने भो... । किशोर मुस्कुरायो, भन्यो— मलाई पनि लागिरहेछ— म पनि ड्युटी गर्न नै गइरहेको छु” (पृ. २८५) । त्यही भएर किशोर फाँसी दिने अन्तिम समयसम्म पनि विचलित हुँदैन ।

अन्यको पहिचान

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कतिपय कथामा व्यक्तिले अन्य व्यक्ति तथा बाह्य जगत्लाई गरेको पहिचान प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । व्यक्तिको त्यो अन्यप्रतिको धारणा हो । यस दृष्टिले ‘चन्द्रवदन,’ ‘प्रेम’ (पहिलो), ‘दुलही,’ ‘हरिदत्त,’ ‘कर्नेलको घोडा,’ ‘कथा,’ ‘सखी’ र ‘सान्नानी’ कथा विश्लेषणीय छन् ।

‘चन्द्रवदन’ कथाकी चन्द्रवदन उन्नाइस वर्षकी नारी हो । बिहे भएको पाँच वर्ष भइसकेको र तीन वर्षकी सानी छोरी पनि छे । कुनै मुद्दामा उसको पति जेल परेको छ । उसका दिन अत्यासलाग्दो गरी बितिरहेको हुन्छ । एकदिन पच्चिस वर्ष जतिको जुल्फी पालेको एउटा मान्छे अगाडिको घरको बारदलीमा देखापर्दछ । फेरि हेर्दा पनि त्यो मान्छेले आफूतिरै हेरिरहेको देखेपछि त्यहीं देखिँदा उसले “त्यो निश्चय नै खराब मान्छे हो । बदमास मान्छे त्यस्तै तेलले चुपीचल्ल पारेको जुल्फी राख्छन्” (कोइराला, २०५०, पृ. १२१) भन्ने सोच्दछे । चन्द्रवदनलाई त्यस

व्यक्तिप्रति रिस उठ्छ । अरू दिन पनि त्यसैगरी जुल्फीवालाले पल्लो घरको बारदलीबाट हेर्न थालेपछि चन्द्रवदनका लागि बदमास लागेको त्यो व्यक्ति बिस्तारै आकर्षक लाग्न थाल्छ र उसकी दुलही भएको कल्पना गर्न थाल्छे । कुनै निहुँ पारेर ऊ त्यस व्यक्तिलाई हेर्न पुग्छे, राम्रो सिँगारपटार गरेर त्यस व्यक्तिको पर्खाइमा बारदलीमा दिन बिताउँछे । एउटै व्यक्तिलाई उसले भिन्न ढङ्गमा चिन्दछे ।

‘प्रेम’ (पहिलो) कथामा राजकुमारीले ब्राह्मण युवकको पहिचान भिन्नभिन्न ढङ्गमा गरेकी छ । उमेर भइसक्दा पनि बिहे हुन नसकेको हुँदा ब्राह्मण युवकप्रति राजकुमारीको आकर्षण बढ्छ । उसलाई “बा, म त्यस ब्राह्मणलाई प्रेम गर्छु । मलाई तिनीसँग विवाह गरिदिनुहोस्” (पृ. १४२) भन्न मनलाग्छ । उसले त्यस युवककी दुलही भएर सुखी जीवन बिताउने कल्पना पनि गर्छे । रातिको समयमा चुपचाप गएर त्यस युवकबाट शारीरिक सन्तुष्टि लिएपछि बिहानको समयमा उसलाई त्यो युवक “धसिँगरे डिङ्गर दिनभरि काम गर्दा थाकेर मस्त घुरिरहेको छ” (पृ. १४३) भन्ने लाग्छ र त्यसप्रति घृणा जाग्दछ । अनि कोही नजागै ऊ चुपचाप आफ्नो घरमा फर्किन्छे । एउटै व्यक्ति फरक फरक लाग्नु यथार्थ होइन, काल्पनिक हो ।

‘दुलही’ कथामा जगतवीर सालीको भ्रान्तिमा आफ्नै पत्नीसँग झुक्किन्छ । बहिनीको घरमा गएकी जगतमायाले झ्यालबाट आफ्ना पतिलाई सडकमा देखेपछि माथि आउने इसारा गर्छे । झमक्क साँझ परिसकेकाले जगतवीरले इसारा गर्नेलाई राम्ररी ठम्याउन सक्तैन र सालीको घरको झ्यालबाट इसारा गर्ने अरू कोही नभएर साली नै भन्ने लाग्छ । अनि सालीप्रति आकर्षण र पत्नीप्रति विकर्षण भएको भाव पनि उसमा उत्पन्न हुन्छ । त्यहाँ पहिचानको भ्रम छ । ‘द्वन्द्वप्रेम’ कथामा पैसा कमाउन काठमाडौँ पुगेको अरुणले बस्नेतकी पत्नीलाई आफ्नी पत्नी श्यामाको झलकमा प्रेम गर्न थाल्दछ र उसलाई श्यामा-छाया नामले पुकार्छ । वास्तवमा अरुणका लागि बस्नेतनी श्यामाको छाया मात्र हो, झलक मात्र हो, यथार्थ होइन । त्यो भ्रमपूर्ण पहिचान हो ।

‘होड’ कथामा पद्माले अनेक नारीलाई चारित्रिक संयमता अपनाउन नसक्ने कुरामा शङ्का गर्दछे । त्यसमा कुनै सत्यतथ्य कुरा छैन । पद्माले हरिकृष्णकी विधवालाई पन्ध्र दिनभित्रमा भ्रष्ट पार्ने सर्त भए पनि पद्माले त्यस्तो केही नगरे पनि उसकी पत्नी पद्माले पति र विधवालाई शङ्काले हेर्छे र उनीहरूसँग रिसाउन थाल्दछे । सर्तअनुसारको चौधौँ दिनको अन्त्यमा त शङ्काले गलेर पद्मसामु हार स्वीकार गर्छे । वास्तवमा पद्माले अन्यको पहिचान काल्पनिक छ ।

‘हरिदत्त’ कथाको हरिदत्त आफ्नो साथीकी नोकरनीकी छोरी पार्वतीसँग प्रेममा परेको छ । तर पार्वतीले उसलाई कहिल्यै प्रेम गरेकी भने हुँदैन । हरिदत्तको प्रेम एकतर्फी छ । त्यही प्रेममा एकोहोरिएर उसले परीक्षा उत्तीर्ण गर्न पनि सक्तैन । त्यसपछि ऊ चियाको व्यापारमा लाग्छ र आफ्नो कम्पनीको नाम पार्वतीप्रतिको प्रेमभावलाई अमर पार्न पार्वतीकै नामबाट ‘पारू’ राख्दछ । उता पार्वती भने बिहे भएर दुइटा छोराकी आमा भइसकेकी हुन्छे । सच्चा प्रेम भनिएको पार्वतीप्रतिको उसको भावना भ्रमपूर्ण छ ।

‘प्रेम’ (दोस्रो) मा रामनाथले उस्तै वातावरणलाई परिस्थितिअनुसार भिन्नभिन्न ढङ्गमा लिएको छ । एकोहोरो झरी, हिलो बाटोबाट अफिसमा जानुपर्ने, सबै कुरा उसलाई झर्कोलाग्दो बनेका छन् । उसलाई नोकरसँग पनि रिस उठ्छ, हालखबर सोध्ने साथीसँग पनि रिस उठ्छ । माइत गएकी पत्नी आउँछु आउँछु भनेर पनि नआएकाले रामनाथलाई त्यस्तो लाग्दछ । भोलि पत्नी रमा आउने तार पाएपछि भने रामनाथ प्रसन्न हुन्छ । अनि अगाडि झर्को लागेका उनै कुरा रमाइला लाग्छन् । यो वातावरणको पहिचानको भिन्नता हो र त्यो पहिचान यथार्थ नभएर काल्पनिक प्रकारको छ ।

‘कर्नेलको घोडा’ कथाका कर्नेल र कर्नेल्ली परस्पर अन्य हुन्। कर्नेल कर्नेल्लीलाई असाध्य माया गर्छ, तर कर्नेल्ली केही नबोले पनि कर्नेललाई घृणा गर्छ। कर्नेल्लीको खुसीका लागि कर्नेलले सकेसम्मको उपाय गर्छ, तर उन्नाइस वर्षकी दुलहीको मनको भाव पैतालिस वर्षको कर्नेलले बुझ्न सक्तैन भन्ने कर्नेल्लीको बुझाइ छ। कथामा भनिएको छ :

कर्नेलले चूपलागेर बसिरहेकी दुलहीलाई मायाले उचाले। तिनले भर्खरै विचार गरेको दुःखद भावनाहरूलाई बिसिर्न। दुलहाको उमेरलाई बिसेर उनले आफ्नो शरीरलाई दुलहामाथि फ्याँकिन्। कर्नेलले तिनका भार थाम्न सकेनन् र तिनी पछारिए। दुलहीको सारा स्वप्नको तार चुँडियो। दुलहीलाई उठाउने प्रयत्नमा बलपर्दा स्वाँ-स्वाँ गरिरहेको र पछारिएको दुलहालाई कर्नेल्लीले एकचोटि घृणाको दृष्टिले हेरिन्। (पृ. १९२)

घोडा कर्नेल्लीका लागि प्रेमको आलम्बन थियो भने कर्नेलका लागि प्रतिद्वन्द्वीको। त्यसैले घोडा कर्नेल र कर्नेल्लीको भिन्दाभिन्दै अन्य हो।

‘कथा’ शीर्षकको कथामा उध्वरेता ऋषि इन्द्रका लागि पनि र गृहस्थहरूका लागि पनि अन्यको रूपमा देखापर्दछ। उध्वरेता ऋषिको कठोरतम तपस्याले गर्दा इन्द्रको आसन डगमगाउन थाल्दछ। कथामा “ऋषिको तपस्याले इन्द्रासन जब डगमाउन थाल्यो तब इन्द्रले आफ्नो सभाकी सबभन्दा सिपालु र सबभन्दा राम्री अप्सरालाई त्यहाँ पठाए” (पृ. २०२) भनिएको छ। इन्द्रले आफ्नो अस्तित्वरक्षाका लागि ऋषिको पतन आवश्यक मान्दछ। त्यसैगरी गृहस्थहरू ऋषिलाई तपस्यारत, विषयवासनालाई निर्मूल तुल्याएको, आत्मालाई ईश्वरमा लीन पारेको व्यक्तिका रूपमा चिन्दछन्। तर उध्वरेता ऋषिले सर्वाङ्ग नग्न भएर जलक्रीडा गरेकी किन्नरीलाई देखेर कामातुर भई विवाह गर्दछ। त्यसलाई गाउँलेहरू उध्वरेताको ऋषित्वबाट पतन ठान्दछन्। कथामा “तर तिनको ऋषित्वको पतन गाउँलेले बिसर्न सकेनन्। तिनीहरू आफ्ना घरअघि खाँबो गाडी गाईको छाप्रो बनाउन भनी व्यस्त भएका ती ऋषिलाई शङ्काका दृष्टिले हेर्थे” (पृ. २०३-२०४) भनिएको छ। गाउँलेहरूले ऋषिलाई गरेको पहिचान र ऋषिको यथार्थ भिन्न छ। किनभने “तर तिनी जङ्गलमा समाधिमा लीन हुँदाखेरि एक्कासि उत्पन्न भएको सुख र शान्तिको अझै अबाध अनुभव गरिरहेका थिए” (पृ. २०४)। विवाह गर्नुलाई ऋषित्वबाट पतन ठान्नु काल्पनिक विचार हो।

‘स्कूल मास्टर’ को नन्दराजले आफूलाई पृथक् ढङ्गले हेर्दछ। उसले पढाउँदा विद्यार्थीले खासै ध्यान दिँदैनन्, तर “नन्दराज आफ्नू पढाउने ढङ्गदेखि सन्तुष्ट हुन्थे र उज्यालो मुख लाएर घण्टी बज्नासाथ क्लासबाट निस्कन्थे” (पृ. २११)। उसले विद्यार्थीका पढाइ बिग्रँदै गएको बारेमा, तिनीहरूको भविष्यका बारेमा चिन्ता लिन्छ, “नन्दराजलाई विश्वास थियो, तिनी जति अरू कोही ध्यान दिँदैनथे” (पृ. २१२)। पढाइ सुधार गर्नका लागि नन्दराजले बडो विश्वासका साथ आफ्नो योजना सबका सामु राख्दछ, तर त्यो स्वीकृत हुँदैन। “नन्दराजले त्यसैमा आफ्नो सफलता ठाने। मेरो प्रस्तावलाई बुझ्न सक्ने शक्ति पनि हुनुपर्छ” (पृ. २१२)। ड्रइङ्गमास्टरको गानाबजाना सकेर राति एकलै सडकमा हिँड्दा ऊ उदास हुन्छ। नन्दराजको यसप्रकारको आत्मपहिचान भ्रमपूर्ण छ।

‘सखी’ कथाकी चन्द्रकुमारीले एउटा अपरिचित युवकलाई कहिले बदमास र कहिले प्रेमी ठान्दछे। कामविशेषले बाहिरबाट नेपाल आएको र चन्द्रकुमारीको कोठासँग जोडिएको अर्को कोठामा बस्ने युवकले सहजै चन्द्रकुमारीसँग हिमचिम बढाउँछ। अर्काकी पत्नी भए पनि त्यस युवक चन्द्रकुमारीको कोठामा सरासर जाने, चन्द्रकुमारीको हात समाउने, म्वाइँ दिन भन्ने हुनाले ऊ चन्द्रकुमारीका लागि बदमास लाग्दछ। उसको त्यस्तो

व्यवहारप्रति पहिले रिस उठे पनि र घृणा उत्पन्न हुन्छ र आफ्नो पतिसँग त्यो युवक बदमास भएको कुरा पनि गर्छे । पछि बिस्तारै युवकप्रति चन्द्रकुमारीको आकर्षण बढ्न थाल्छ । उसले चाँडै जाने मान्छेले म्वाइँ किन खोजेको भन्ने लेखेर पठाएपछि युवकले चन्द्रकुमारीलाई वास्ता गर्न छोड्छ र लेखपढ गर्नमा व्यस्त रहन्छ । त्यसरी बेवास्ता गर्ने युवकको कोठामा पुगेर चन्द्रकुमारीले आफ्नो आवेग पोख्छे र त्यो युवक गइसकेपछि आफ्ना कुरा आफ्नी सखी इन्द्रमायालाई सुनाउँछे । उसको अन्यको पहिचान भ्रमपूर्ण छ ।

‘सान्नानी’ कथामा सान्नानी ‘म’ पात्रका लागि अन्य हो । बनारसबाट कोशी क्षेत्रमा आएको ‘म’ पात्रका लागि सबै कुरा बिरानो लाग्छ । सान्नानीले उसलाई विभिन्न ठाउँमा घुमाउन लैजान्छे, विभिन्न कुराको जानकारी दिन्छे । ‘म’ पात्रले “त्यसका हातबाट मैले सिकने कुरा पनि निकै थिए” (पृ. २५३) भनेको छ । उसका लागि सान्नानी अभिभावक जस्तै देखापर्दछे । त्यो उसको द्वितीयक पहिचान हो ।

काल्पनिक अर्थबोध

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा काल्पनिक अर्थबोधका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छन् । परम्परागत अर्थ छोडेर अरू नै अर्थ बुझाउने सङ्केतकहरूका प्रयोगले कोइरालाका कथा विश्लेषणीय बनेका छन् । यस दृष्टिले उनका ‘बिहा,’ ‘सिपाही,’ ‘मधेसतिर,’ ‘पवित्रा,’ ‘पुस्तक’ र ‘श्वेतभैरवी’ कथा महत्त्वपूर्ण छन् ।

‘बिहा’ कथामा बिहा शब्दको अर्थका बारेमा विमर्श प्रस्तुत गरिएको छ । सुब्बा कटकबहादुरले चौध वर्षकी हरिमतिसँग बिहे गरेका सन्दर्भमा अनमेल विवाहसम्बन्धी तर्क र कल्पना प्रस्तुत गरिएको छ । विवाहको कोशीय अर्थ नारी र पुरुषका बिचमा पतिपत्नीको सम्बन्ध कायम गराउने धार्मिक, सामाजिक कृत्य भनिए पनि यस कथामा कटकबहादुरले गरेको अनमेल विवाहको अर्थ खोजिएको छ । चौध वर्षकी किशोरी पत्नी बन्न, माता बन्न, घरव्यवहार धान्नका लागि उमेर पुगेकी हुँदिन । त्यसैले यहाँ बिहा शब्दको अर्थमा प्रश्न उठेको छ । कथामा भनिएको छ— “त्यसो भए कटकबहादुरले किन बिहा गरे ? छोरी नभएर छोरीको रहर पुऱ्याउन ? त्यसो भए ल्याएकै दिन बढेकी कन्याको बिहा गरिदिनुपर्ने पीर तिनीलाई थपियो होला” (पृ. १२८) । पुत्रीतुल्य किशोरीलाई दुलही बनाएर भिँयापछि बिहा शब्दले विविध अर्थ वहन गरेको देखिन्छ ।

‘सिपाही’ कथामा सिपाही नृशंस हुन्छन् भन्ने अर्थ चिप्लिएको छ र त्यसका अरू अनेक अर्थहरू उत्पन्न भएका छन् । कथाको सिपाही नृशंस नभएर मित्रवत् व्यवहार गर्ने, हाँसोठट्टा गर्ने, जिस्कने, कामको जिम्मेवारी राम्ररी पालन गर्ने, घरव्यवहारका विषयमा धेरै गम्भीर नहुने, बहिर्मुखी प्रकारको देखापर्दछ । अधिल्लो दिन सिपाही नृशंस हुन्छन् भनेर त्यसबाट पन्छिन खोजेको ‘म’ पात्र पछि त्यसलाई मनपराउन थाल्दछ । सिपाहीसँग छुट्टिनुपर्दा उसलाई दुःख लाग्छ । उसले भन्छ— “मेरो मस्तिष्कमा विषादपूर्ण विचार आउन थाल्यो । म त्यसलाई स्नेह गर्न लागिस्केको थिएँ” (पृ. १३८) । सिपाही भने उसको वास्ता नगरी गइसकेको हुन्छ ।

‘मधेसतिर’ कथामा मधेस शब्दले तराई भन्ने अर्थ मात्र नबुझाई विविध अर्थ बुझाएको देखिन्छ । मधेस गोरे, बुढो, भोट र धनेका लागि पेटभरि खान पाइने ठाउँ हो । विधवाका लागि भने त्यो घरबार गर्न पाइने ठाउँ हो । त्यसैगरी विधवाको गहनाको पोको सुनचाँदीले बनेका शृङ्गारका सामान नभएर नयाँ घरजम र खेतीपाती गर्ने आधार पनि हो । गहना चोरिएपछि ‘पवित्रा’ कथामा पनि गहनाको प्रसङ्ग आउँछ । केशवदेवकोमा काम गर्ने पवित्राले आफूले गरेका जम्मे दिनको तलब माग्छे र त्यसबाट गहना बनाई केशवदेवकी नवविवाहित दुलहीलाई उपहारस्वरूप दिन्छे । उसले प्रदान गरेका कुरालाई गहनाका रूपमा भन्दा अरू नै अर्थमा बुझ्नुपर्छ । त्यसको अर्थ

काल्पनिक हुन्छ । ‘मधेसतिर’ की विधवा गहनाको पोको चोरिएपछि र ‘पवित्रा’ कथाकी पवित्रा दुलहीलाई गहना उपहार दिइसकेपछि आफ्नो उमेर ढलिसकेको लाग्छ ।

‘पुस्तक’ कथामा पुस्तकको अर्थ परम्परागत धारणाभन्दा पृथक् रूपमा बुझिएको छ । पुस्तकको कोशीय अर्थ पढ्ने, पढाउने, पाठ गर्ने, गराउने आदि उद्देश्यले लेखिएको वा छापिएको ग्रन्थ, ज्ञानविज्ञानसम्बन्धी कुरालाई सुरक्षित राख्न लिपिबद्ध गरिएको लिखित वा मुद्रित ठेली भन्ने हुन्छ । तर यस कथामा पुस्तक समय कटाउने माध्यमका रूपमा लिइएको छ । ‘म’ पात्रले “बुढा, कसरी दिन काट्ने ?,” ‘पुस्तक भए पनि बसी-बसी पढिरहने थिएँ’ (पृ. २०७) भन्छ । बुढाका लागि भने त्यो पुस्तक भनिएको डाबर कम्पनीले निकालेको औषधीको सूचीपत्र छोराको स्मृतिपत्र थियो । बुढाले “हरिहर, मेरो छोरोले मर्ने साल यो लिएर आएको थियो । त्यो बडो बाठो थियो । पुस्तक पढ्थ्यो । जैले पनि यसैलाई हेरिरहन्थ्यो । मलाई त्यसको धेरै आशा थियो । दैवले चटक्क चुँडेर लगे । मैले त्यसको मायाले यसलाई छानामा घुसारी राखेको थिएँ” (पृ. २०७-२०८) भन्छ ।

‘स्वेटर’ कथामा स्वेटरको अर्थ भिन्न ढङ्गमा बुझिएको छ । मैयाँले स्वेटर बुन्दै जाँदा त्यसको स्वरूप बिग्रिँदै जान्छ । त्यस्तो काँटछाँट नमिलेको स्वेटर त्यसै फ्याँक्नुभन्दा कसैले लगाओस् भनेर घरमा काम गर्ने नोकरलाई दिन्छे । तर त्यसलाई अरूले रामे नोकरप्रति प्रेम प्रकट गरेको बुझ्छन् । गाउँभरि त्यही हल्ला फैलिन्छ ।

‘श्वेतभैरवी’ मा भैरवीको शब्दको अर्थमा विचलन आएको छ । भैरवीलाई तान्त्रिकहरूकी एक देवी, देवी कालीको एउटा रूप, दशमहाविद्यामध्ये एक मानिन्छ । दशमहाविद्या पार्वतीका दश रूप हुन् । शिवको भैरवनाथ रूपको शक्ति वा पत्नी भैरवी हो । भैरवीका विभिन्न प्रकारको वर्णन पाइन्छ । चार बाहु, तीन नेत्र, नबाँधिएको केश, रातो वस्त्र, मुण्डमाला धारण गरेकी र भूत, प्रेत, पिशाच, डाकिनी, भैरव, कुरुर सेना भएकी दण्डाधिकारीका रूपमा भैरवीको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । भैरवीलाई युद्धकी देवी उग्र देवीका रूपमा पनि लिइन्छ । ‘श्वेतभैरवी’ कथामा फगुनी पात्रको अवस्थालाई भैरवीका रूपमा लिइएको छ । असाधारण रूपमा गोरी फगुनीको उग्र रूपलाई कथामा श्वेतभैरवी भनिएको छ । त्यो कुनै मिथकीय शक्तिसँग सम्बन्धित छैन । दशएघार वर्ष जतिको मालिकको छोरोले सोह्र वर्ष जतिकी घरमा काम गर्ने युवतीलाई दुलहा, चुमौन, गौना जस्ता विषयमा जिस्क्याउन थालेपछि फगुनीमा प्रकट भएको आवेगको स्वरूपलाई भैरवीको रूप भनिएको छ । यहाँ भैरवी भन्ने सङ्केतकले देवीको अर्थ वहन गरेको छैन ।

निष्कर्ष

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका आधुनिक नेपाली कथापरम्परामा मनोवैज्ञानिक धाराको आरम्भ गर्ने कथाकार हुन् । उनको ‘चन्द्रवदन’ पहिलो नेपाली मनोवैज्ञानिक कथा हो । त्यसपछि उनका कथाकथाकुसुम (१९९५), दोषी चश्मा (२००६) र श्वेतभैरवी (२०३९) कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छन् । उनका सबै कथा समेटेर विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा प्रकाशित भएको छ । यसमा उनका जम्मा छबिसओटा नेपाली कथा समेटिएका छन् । उनका कथा मनोविज्ञानान्तर्गत फ्रायडीय मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तबाट प्रभावित छन् । सिग्मन्ड फ्रायड, अलफ्रेड एडलर र कार्ल गुस्ताभ युङ्ग मनोविश्लेषणका बृहत्त्रयी हुन् । उनका कथाको अध्ययन मनोविश्लेषणका कुनै पनि मान्यतामा आधारित भएर गर्न सकिन्छ । तीमध्ये ज्याक लकाँको काल्पनिक पहिचानको मान्यता पनि एक हो । लकानीय मनोविश्लेषणमा काल्पनिक अवस्था, प्रतीकात्मक अवस्था र यथार्थ गरी तीनओटा आधारभूत कुरा छन् । काल्पनिक अवस्थाको व्याख्या लकाँको मनोविश्लेषणसम्बन्धी प्रारम्भिक लेखनदेखि नै आरम्भ भएको देखिन्छ । लकाँले शिशुको छ महिनादेखि अठार महिनासम्मको समयवधिलाई काल्पनिक अवस्था भनेका छन् । त्यसलाई

दर्पणावस्था पनि भनिएको छ । यो भाषाको ज्ञान हुनुअघिको अवस्था हो । यस अवस्थामा अहम्को निर्माण हुन्छ । यस अवस्थामा शिशुले दर्पणबाट परावर्तित आफ्नो शरीर र बाह्य वातावरणलाई चिन्दछ । तर त्यो पहिचान भ्रमपूर्ण हुन्छ । दर्पणावस्थामा देखिने बिम्ब प्राथमिक पहिचान हो र आमाबाबुका बिम्बको आत्मीकरणद्वारा शिशुमा द्वितीयक पहिचान हुन्छ । भाषाको ज्ञानसँग शिशुमा प्रतीकात्मक अवस्थाको आरम्भ हुन्छ । कुनै कुरा वा घटनाको सङ्केत गर्नु भाषाको कार्य हो । सङ्केतका सङ्केतक र सङ्केतित गरी दुई पक्ष हुन्छन् । सङ्केतक वाक्प्रतीक र सङ्केतित त्यसको अर्थ हो । प्रतीकात्मक अवस्थाको आधार सङ्केतक हो र सङ्केतित तथा सङ्केतन काल्पनिक अवस्था हो । विश्वेश्वरप्रसाद लकाँको काल्पनिक पहिचानको मान्यताका आधारमा अध्ययन गर्दा कोइरालाका कथामा अहम्को पहिचान, अन्यको पहिचान र काल्पनिक अर्थबोध पाइन्छ । उनका ‘चन्द्रवदन,’ ‘शत्रु,’ ‘दोषी चश्मा,’ ‘स्कूल मास्टर,’ ‘बौलाहा,’ ‘रिक्सा तान्ने,’ ‘राइटर बाजे’ र ‘एक रात’ कथा अहम्को पहिचानका दृष्टिले उल्लेखनीय छन् । ती कथामा अन्यका आधारमा स्वको पहिचान गरिएको पाइन्छ । त्यसैगरी ‘चन्द्रवदन,’ ‘प्रेम’ (पहिलो), ‘दुलही,’ ‘हरिदत्त,’ ‘कर्नेलको घोडा,’ ‘कथा,’ ‘सखी,’ ‘सान्नानी’ कथा अन्यको पहिचानका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छन् । यी कथामा व्यक्तिले अन्य व्यक्तिलाई वा बाह्य वातावरणलाई पहिचान गर्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएका छन् । त्यसप्रकारको पहिचान यथार्थ प्रकारका नभएर काल्पनिक प्रकारको छ । कोइरालाका कतिपय कथामा शब्दको प्रयोग पृथक् अर्थबोध गराउने खालका छन् । तिनमा सङ्केतकले परम्परागत अर्थ छोडेर अरु नै अर्थ बुझाउने सङ्केतकहरूको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्ता कथाहरूमा ‘बिहा,’ ‘सिपाही,’ ‘मधेसतिर,’ ‘पवित्रा,’ ‘पुस्तक’ र ‘श्वेतभैरवी’ विश्लेषणीय छन् । लकाँको काल्पनिक पहिचानका दृष्टिले विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा उत्कृष्ट छन् ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

अधिकारी, इन्द्रविलास (२०६१). *पश्चिमी साहित्यसिद्धान्त*. साझा प्रकाशन ।
 उप्रेती, सञ्जीव (२०६८). *सिद्धान्तका कुरा*. अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।
 कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०५०). *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा* (हरिप्रसाद शर्मा, सम्पा.). साझा प्रकाशन ।
 गौतम, कृष्ण (२०७१). *उत्तरसिद्धान्त: अद्यतन चिन्तनका महान् पश्चिमी प्रणेता*. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसनस ।
 त्रिपाठी, वासुदेव (२०३०/२०६५). *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा* (भाग २). साझा प्रकाशन ।
 बराल, कृष्णहरि (२०६८/२०७२). *मनोविश्लेषण र साहित्य* (दोस्रो संस्क.). अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन प्रा. लि. ।

Evans, D. (1996). *An Introductory dictionary of Lacanian psychoanalysis*. Routledge.
 Lacan, J. (1975). *The seminar of Jacques Lacan: Book I. Freud's paper on Technique, 1953–1954* (J. A. Miller, Ed., R. Grigg, Trans.). W. W. Norton & Company.
 Lacan, J. (1977a). *Ecrits: A selection*. Alan Sheridan (Trans.). Routledge.
 Lacan, J. (1977b). *The seminar of Jacques Lacan: Book XI. The Four fundamental concepts of psychoanalysis* (J. A. Miller, Ed., A. Sheridan, Trans.). W. W. Norton & Company.
 Lacan, J. (1993). *The seminar of Jacques Lacan. Book III. The psychoses*. Jacques-Alain Miller (Ed.). Russell Grigg (Trans.). Routledge.
 Lacan, J. (2006). *Écrits*. Bruce Fink (Trans.). W. W. Norton & Company.